

Олександр Завальнюк

Ректор Іван Огієнко в українській історіографії

Осмилення нашої непростої минувшини різних періодів переконує, зокрема, що завдяки зусиллям національної еліти – державних і політичних лідерів, потужних творців духовних цінностей, надійних захисників української ідеї і справи від внутрішніх і зовнішніх загроз – нація вистояла, не розтратила свого інтелектуального і духовного потенціалу, отримала історичний шанс відбутися як цивілізована спільнота з гарантованим майбутнім, у якому вироблені віками національні традиції відродяться на повну силу і наповняться найновішим змістом.

До кола великих українців, якими по праву має пишатися народ, належить замовчуване впродовж майже семи десятиліть ім'я Івана Огієнка – вченого-українознавця, державотворця в добу Української революції 1917-1921 рр., непримиренного борця за права свого народу, великого знавця і шанувальника рідної мови як першооснови української душі, уболівальника за її поширення у всіх галузях життя країни, передусім у закладах освіти і культури, державних і правоохоронних установах, церковних і громадських структурах.

Про І. Огієнка нині повідомляють чимало енциклопедій і довідників [11, 424-425; 16, 523-524; 17, 154-157; 18, 869-870; 86, 140-142; 96, 654; 102, 392]. Йому присвячено ряд монографічних праць. Огієнкові ім'я серед найбільш відомих, які увійшли до персоналій України XIX-XX ст., державної і політичної еліти, починаючи з князя Кия, видатних українських педагогів, просвітян, журналістів, народознавців, архівістів тощо [1, 199-208; 15, 307-309; 55, 289-295; 59, 281-295; 83, 244-252; 86, 490-503; 102, 154-157; 104, 401-409]. На його честь видруковано сотні наукових праць [54], захищено більше десятка кандидатських і докторських дисертацій [10; 60; 61; 66; 68; 81; 90; 97; 100;], видається періодичний науковий збірник «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта», який постановою ВАК України віднесено до наукових фахових видань, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора та кандидатів наук із історичних і філологічних спеціальностей [46; 47; 48; 49; 50].

На батьківщину повертаються праці І.Огієнка, написані за кордоном. Це, зокрема, про українське друкарство [72], українську літературну мову [75], великих українців [74], зокрема, про Тараса Шевченка [77], Богдана Хмельницького [73], про похід князя Ігоря [70],

українську православну церкву [81], чернецтво [78] та ряд інших. Побачили світ перевидані в Україні мемуари І.Огієнка [79], які є цінним джерелом в історії Української революції, зокрема національно-культурного і церковного відродження в 1917-1920 рр.

7 лютого 2007 р., у зв'язку із 125-літтям від дня народження І. Огієнка, Президент України Віктор Ющенко видав указ «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка», яким, зокрема, доручив Кабінету Міністрів України видати вибрані праці Івана Огієнка та Біблію в його перекладі, націлив на проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів та уроків, присвячених його творчому спадку та діяльності [105].

Разом з тим Президент України дав доручення урядові вивчити питання про присвоєння окремим навчальним та науковим закладам і установам Огієнкового імені. 20 серпня 2008 р. Кабінет Міністрів України розглянув подання Міністерства освіти і науки України, звернення сесії Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області про присвоєння Кам'янець-Подільському національному університету імені Івана Огієнка, першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністра народної освіти і міністра ісповідань Української Народної Республіки, талановитого вченого, педагога, церковного та громадського діяча і прийняв відповідне розпорядження [56]. Таким чином, ім'я великого українця увічнилось не лише у назві вулиці, де розміщено колись очолюваний ним університет, меморіальній композиції на фасаді головного будинку нині діючого закладу, а й у його юридичній назві.

Історикам належить з'ясувати ще чимало питань, пов'язаних із кам'янець-подільським періодом життя і діяльності І.Огієнка. Утім його робота на посаді керівника національного університету в адміністративному центрі Подільського краю і почасти столиці УНР вже знайшла певне висвітлення у наукових дослідженнях. Чи не першими публікаціями про ректора Івана Огієнка стали його біографії, вміщені на сторінках української преси 1918-1919 років [45; 51; 52; 53; 71]. Їх автори не зазначені. Життєвий шлях і діяльність ректора подано у наведених статтях від народження до відкриття КПДУУ. Чимало цікавих даних про роботу І.Огієнка із заснування і відкриття університету вміщено у ще одній газетній публікації, підготовленій О. Пашенко, соратницею І. Огієнка по університетській комісії [85].

Одним із перших авторів радянської доби історії України, що не побоялися писати про І.Огієнка, був ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В.Герінович (у 1919-1921 рр. – приват-доцент кафедри географії України КПДУУ). У 1927 р., до 10-х роковин

Жовтневої революції, він опублікував в інститутських «Записках» розлогий нарис про очолюваний ним заклад [9], де значне місце відвів українському університетові як попередникові ІНО. Не обійшов він увагою І.Огієнка. Не наважуючись на власний погляд на вказану постать і свою оцінку його діяльності, В.Геринович наводить газетне джерело 1920 р., у якому зазначалось, що ректор, через особисту участь у державному правлінні країною, робив вимушені від'їзди за Збруч, надавав університетові значення політичної інституції.

Перебуваючи в еміграції через поразку українських визвольних змагань 1917-1921 рр., ряд учасників національно-освітнього відродження мріяли про повернення на батьківщину, фіксували у своїх мемуарах найбільш важливі події життя країни у ті часи, у т.ч. знайшли можливим передати власне бачення подій, пов'язаних із функціонуванням Кам'янець-Подільського державного українського університету, ролі його ректора. Про це залишив спогади колишній декан богословського факультету КПДУУ В.Біднов, уривки з яких побачили світ у «Науково-літературному вістнику» (м. Львів) 1928 року [5]. Автор віддав належне організаторському хисту І.Огієнка, його вмінню мобілізувати державні кошти на утримання професури і студентів університету. У 1935-1936 рр. у Огієнковому виданні «Наша культура» були видруковані праці самого І.Огієнка [79], а також двох найбільш активних українських діячів – В.Приходька [87; 88] і О.Пашенко [84], які відіграли велику роль у становленні університету в Кам'янці-Подільському. Якщо мемуарист І.Огієнко обмежився тим, що зафіксував у хронологічному порядку найважливіші факти своєї ректорської біографії, то двоє інших авторів створили широкі, цільні і змістовні сюжети про перебіг будівництва, постановня і діяльність другого національного університету України, в яких у певній мірі висвітлено зусилля його ректора щодо реалізації за короткий час підготовчих заходів із відкриття закладу, формування професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту, підведення під навчальний процес належної матеріальної бази тощо. Готувався до друку ще один великий мемуарний матеріал, автором якого був колишній приват-доцент КПДУУ Л.Білецький. Утім з невідомих причин рукопис опублікований не був. Нині він зберігається у персональному фонді вченого, який розміщено у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [6].

Невеличкі портретні замальовки чи окремі дані про І.Огієнка викладено у працях С.Русової [91], Л.Бачинського [2], Л.Биковського [3], Ю.Гудзія [12], П.Білона [7], В.Гарби [8], а також невідомого автора, в минулому студента КПДУУ [57; 58]. Тут звернено увагу на стиль

роботи ректора, його опіку над студентами, якість викладацької праці, виховний вплив на студентську молодь, роботу із формування бібліотечних фондів тощо.

Після названої роботи В. Гериновича ім'я ректора і науковця Івана Огієнка у радянських виданнях згадувалось рідко, причому виключно у контексті критики ідеології і практики українського націоналізму, досвіду українського державотворення 1919-1920 рр. і мовознавчих досліджень за межами СРСР [98, 17]. На нього було накладено табу аж до початку 90-х рр. ХХ ст. Під час «горбачовської перебудови», яка проходила під гаслом демократизації і гласності, національно-демократичні кола, на противагу захисникам радянської ідеологічної моделі, намагалися повернути в Україну забуті, репресовані чи зкомпроментовані політичним режимом імена діячів української освіти, науки і культури, серед яких значився й Огієнко. На кожного із них знаходилися відповідний «компромат», брудні фальшивки, які мали на меті стримати чи уповільнити процес новітнього відродження українства, підвести під нього антиісторичні засади. Щодо Івана Огієнка, то дискусії навколо його постаті відбувалися не в академічних установах чи університетах, а були винесені на сторінки всеукраїнських і місцевих часописів [92; 93; 94]. Як правило, прокомуністично настроєні автори намагалися дискредитувати Огієнкове ім'я, реанімуючи нафталінові міфи про його «запроданство» гітлерівцям на території окупованої Польщі у 1939-1940 рр. Атака на Огієнка пояснювалася ще й тим, що 17 січня 1990 р. Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР наказало повернути із спецфондів до загальних фондів бібліотек колись заборонені ідеологами твори українських політиків, письменників, публіцистів, науковців, церковних і громадських діячів, у т.ч. й праці І. Огієнка [98, 15]. Інтерес до творчості Огієнка зростав як з боку громадськості, так і наукової інтелігенції.

Початок 90-х рр. ознаменувався появою в огієнкіані першої наукової (англомовної) статті про ректора І. Огієнка, яка належала зарубіжному досліднику О. Герусу [35]. Наводячи ряд змістовних суджень, пов'язаних із організаторською діяльністю керівника КПДУУ, автор, на жаль, не уникнув деяких перебільшень в оцінці українського діяча.

У перші роки державної незалежності України, які відкрили новий етап української історіографії, науковці різних фахів (історики, мово- і літературознавці, педагоги, філософи, соціологи та ін.) взялися за студювання повернутої на батьківщину наукової і літературно-богословської спадщини І. Огієнка. Крім того, дослідникам відкрилася можливість опрацювати величезні архівні комплекси раніше

засекречених історичних документів про події і діячів Української революції, у т.ч. й ті, що стосувалися постаті І.Огієнка, і матеріали української періодичної преси 1917-1920 років, які різнобічно висвітлювали процес національного відродження, зокрема в освітній сфері.

У 1992 р. громадяни незалежної України відзначили 110-у річницю від дня народження І. Огієнка. Науковці Києва, Львова, Рівного, Дрогобича, Полтави, Тернополя, Сімферополя, Сум, Запоріжжя, Чернівців, Ужгорода, Ізмаїла, Кам'янця-Подільського, Івано-Франківська, Переяслав-Хмельницького, Житомира, Кіровограда, Хмельницького і Луцька відреагували на цю подію проведенням у Кам'янці-Подільському всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (згодом огієнківські конференції будуть проведені у Львові, Житомирі, Києві, знову у Кам'янці-Подільському). З-поміж 116 доповідей, виголошених на пленарному і секційних засіданнях, кілька присвятили українському університетові і його ректору. Серед них вирізнялася добротним матеріалом доповідь А.Копилова «Професор І. І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету» [95, 3-7], у якій окреслювалися основні контури праці керівника із заснування, відкриття та функціонування першого національного вищого навчального закладу на Поділлі. Наступного року появилася стаття О. Завальнюка, присвячена 75-річчю КПДУУ, у якій акцент було зроблено, зокрема, на управлінську діяльність ректора [83].

Викладені у вище названих роботах наукові положення згаданих авторів було значно розвинуто у їх наступних дослідженнях, які появилися у 1995-1999 рр. [19; 22; 25; 29; 32; 34; 38; 39; 40; 41]. Заслужують на увагу статті В. Ляхоцького, у яких з'ясовано роль І. Огієнка в становленні і розвитку фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету [63; 64]. Важливим досягненням дослідників-огієнкознавців другої половини 90-х років ХХ ст. стала поява двох монографічних праць, у яких частково висвітлено діяльність О. Огієнка як будівничого і ректора КПДУУ. Так, філолог М.Тимошик у праці «Голгофа Івана Огієнка» помістив окремі дані про відкриття і роботу університету, зусилля ректора, спрямовані на те «аби університет став тим справжнім осередком національного відродження української мови, національної культури цього, з одного боку, ополяченого, а з іншого – зрусифікованого краю (Поділля. – Авт.)» [97, 43].

1998 року побачила світ змістовна монографія київської дослідниці, історика за фахом, І. Тюрменко «Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)», виконана на багатому

документально-архівному матеріалів, більша частина якого вводилася у науковий обіг уперше. Попри широкі хронологічні рамки роботи, починаючи з 1917-го і завершуючи 60-ми роками ХХ ст., авторка, розв'язуючи дослідницькі завдання, пов'язані із питаннями практики державотворення і рефлексії різновікового досвіду будівництва української держави у Огієнкових працях, не обійшла питання про незаперечну роль І. Огієнка у заснуванні КПДУУ, назвавши його «одним із фундаторів» зазначеного закладу. Вона звернула увагу на організацію ним у липні 1918 р. дійової університетської комісії, реалізацію в Кам'янець-Подільському університеті його концепції, за якою заклад перетворювався не лише на осередок отримання знання і лабораторію передової загальнолюдської наукової думки, а й був рушієм національного відродження країни [101, 48].

На початку ХХІ ст. науковий інтерес до І. Огієнка як організатора і будівничого КПДУУ посилювався. Великий внесок у дослідження проблеми вніс В. Ляхощкий. Історик підготував і видав дві ґрунтовні монографії – «Просвітитель» [62] і «Тільки книжка принесе волю українському народові» [65]. У першій із них вміщено дані про ректорські справи І.Огієнка, зокрема, про створення університетської поліграфічної бази, підготовку видання першого тому «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», друк навчальної літератури у 1919-1920 рр. У наступній праці автор, аналізуючи бібліофільські уподобання І. Огієнка, його якості як організатора бібліотечної справи, виокремив питання про фундацію бібліотеки університету, якому присвятив окремий параграф [62, 70-74].

На ректорську діяльність І.Огієнка звернув увагу М.Тимошик у новій монографічній праці «Лишуть навіки з чужиною...» [98, 65-71]. Утім автор обмежився тими положеннями, які висловив у своїй попередній, вищезгаданій роботі.

Більш повніше діяльність керівника КПДУУ з'ясовано у кількох наших працях [31; 37; 44]. На великому фактичному матеріалі, у т. ч. і свіжому, з'ясовано різні напрями діяльності Огієнка-ректора: креативно-концептуальний, організаторський, управлінський, науково (навчально) – видавничий, громадський та ін.

У статтях (хроніках), що появилися у 2001-2008 рр., накопичено цінний фактографічний матеріал [14; 23; 26; 27; 28], який широко використовувався у доповіді про управлінські аспекти праці І. Огієнка [30], працях про його концептуальні підходи до проблем університетського будівництва у той час [36], заснування університетської гімназії для дорослих [20], значення Огієнкової мемуарної спадщини для розуміння різних заходів із створення

українських університетів [42], його роль у підготовці і проведенні свята відкриття університету, у формуванні в КПДУУ українських богословів [24], національно-патріотичному вихованні студентської молоді [43], а також у здійсненні роботи із збереження культурно-історичної спадщини українського народу [35].

Як видно, дослідники створили велику, різну за обсягом, цінністю і значенням літературу, у якій висвітлено різні аспекти невтомної праці Івана Огієнка із заснування, відкриття і розвитку Кам'янець-Подільського державного українського університету. Утім досі не з'ясованими залишаються питання, пов'язані із організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, зміцненням кадрового потенціалу, стилем керівної праці, співпрацею з студентством тощо. Разом з тим назріла потреба синтетичного дослідження, яке б дало змогу охопити всі важливі аспекти названої проблеми, повніше з'ясувати роль Івана Огієнка у становленні, забезпечення необхідних умов для багатогранної діяльності університету і виконання ним вельми складних, як на той революційний час, і дуже важливих функцій для посилення і захисту результатів національно-культурного і церковного відродження країни.

¹ Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): зб. наук. праць. – К., 1998. – С.199-208.

² Бачинський Леонід. Найкращі хвилини мого життя: мої спомини про Кам'янецький університет // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн.11 (19). – С.765-767.

³ Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету // Слово істини: народний християнський місячник. – Вінніпег, 1949. – Ч.3. – С.18-23.

⁴ Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – Нью-Йорк – Вінніпег, 1949. – 8 с.

⁵ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривки із спогадів) // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів, 1928. – Т.XCVII. Кн.XI: листопад. – С.233-240; кн. XII: грудень. – С.325-333.

⁶ Білецький Л.Т. Мої спомини // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – 144 арк.

⁷ Білон Петро. Спогади. – Ч.1. – Пітсбург, 1952. – 200 с.

⁸ Гарба Василь. На розпутьях (до історії одного покоління). – Нью-Йорк: ВУАН; Тов-во подолян при ВУАН, 1976. – 351 с.

⁹ Геринович Володимир. До історії Кам'янець-Подільського інститут народної освіти: відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського

Інститут Народної Освіти» (т.2). – Кам'янець на Поділлі, 1927. – 23 с.

¹⁰Гривнак О.В. Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1999. – 23 с.

¹¹Губарев В.К. Історія України: універсальний ілюстрований довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 573 с.

¹²Гудзій Юрій. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. – 1936. – Кн.3 (12). – С.229-233; кн.4 (13). – С.290-295.

¹³Gerus O.Iwan Ogienko and the founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian State University // Український історик: журнал історії і українознавства / Під заг. ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1990. – Т.27. – Ч.1-4. – С.78-92.

¹⁴Даниленко В.М., Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Освіта в Україні в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.

¹⁵Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – Кн.1 / За заг. ред. М.І.Панова. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – 474 с.

¹⁶Довідник з історії України. А-Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста. Вид. 2-е, доopr. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

¹⁷Енциклопедія освіти / Академ. пед. наук; головн. ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1038 с.

¹⁸Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Перевид. в Укр. Гол. ред. д-р В.Кубійович. – Львів: Світ, 1994. – Т. 3. – 396 с. (805-1200 с.).

¹⁹Завальнюк О.М. Волинянин Іван Огієнко – будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – Ч. I. – С.163-170.

²⁰Завальнюк О.М. Іван Огієнко і Кам'янець-Подільська гімназія для дорослих (1918-1920 рр.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. IV. – С.148-155.

²¹Завальнюк О. М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.V. – С.297-321.

²²Завальнюк О. М. І. І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. –

Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.90-103.

²³Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі (1918 р.) //Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.342-356.

²⁴Завальнюк Олександр. І.І.Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) //Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: зб. доповідей та матеріалів. – Упорядн.: архієп. Димитрій (Рудюк), В.Ляхощкий. – К.: Київ. правосл. академія УПЦ КП, 2007. – С.67-75.

²⁵Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету //Краєзнавство: науково-популярний журнал. – К., 1999. – №1-4. – С.24-30.

²⁶Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. – С.109-145.

²⁷Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6. – С.80-121.

²⁸Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1920 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7. – С.98-133.

²⁹Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і українське студентство //Творчі вершини вченого: збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук, проф. М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.242-248.

³⁰Завальнюк О.М. І.І.Огієнко: «Працювати разом на користь рідної України» (до історії Кам'янець-Подільського державного українського університету) //Українська історична наука на порозі XXI століття: міжнародний науковий конгрес. – Чернівці, 2001. – Т.І. – С.110-115.

³¹Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 616 с.

³²Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: повернення із забуття //Тези доповідей і повідомлень XVIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 лютого 1998 р.

– Вінниця, 1998. – С.52-55.

³³Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність / 1918-1921 // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр.: тези доповідей: секція суспільних наук / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.12-18.

³⁴Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет – опора українського державотворення (1918-1920 рр.) //Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: збірник наукових праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С.163-170.

³⁵Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: робота із збереження культурно-історичної спадщини регіону (1919-1920 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.: збірник наукових праць: серія історія /За заг ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С.186-193.

³⁶Завальнюк О. М. Концептуальні підходи І. І. Огієнка до університетського будівництва в Україні (1918-1920 рр.) // Вісник Житомирського державного університету. – Житомир, 2002. – Вип. 9. – С.18-20.

³⁷Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 552 с.

³⁸Завальнюк О., Копилов А. Вогнище національної освіти і культури //Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.І. – С.82-89.

³⁹Завальнюк О. М., Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1918-1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С.41-50; №5. – С.26-36.

⁴⁰Завальнюк О. М., Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – К., 2006. – №9-10. – С.16-29.

⁴¹Zawalnjuk O. M., Kopylov A. O. Starania o otwarcie uniwersytetu państwowego w Kamiencu Podolskim w 1918 roku // Studia historichne: (Polska Academia Nauk. – Oddział w Krakowie. – Komisja historichne): Kwartalnik. – Krakow: Secesia, 1996. – S.341-356.

⁴²Завальнюк О. М. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія

історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. III. – С.205-217.

⁴³Завальнюк О. М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С.3-19.

⁴⁴Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.) – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 496 с.

⁴⁵Іван Огієнко. (Біографічний нарис) // Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 жовтня. – Ч. 8. – С.2.

⁴⁶Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. I. – 198 с.

⁴⁷Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. II. – 256 с.

⁴⁸Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. III. – 284 с.

⁴⁹Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. IV. – 340 с.

⁵⁰Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. V. – 416 с.

⁵¹Іван Огієнко. Перший ректор і професор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Свято Поділля: видання Подільського Українського товариства «Просвіта». – Кам'янець-Подільський, 1918. – 22 жовтня. – С. 2-3.

⁵²Іван Огієнко – професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – 22 жовтня. – Ч. 156. – С. 3.

⁵³Іван Огієнко. Професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Подольская мысль: орган прогрессивно-демократической мысли. – Каменец-Подольский, 1918. – 22 (9) октября. – № 63. – С. 1.

⁵⁴Іван Огієнко: «Тобі, Україно, віддав я всі сили...»: біобібліограф. покажчик /Уклад.: Є.Сохацька, О.Трончук, В.Пархоменко. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т, 2008. – 76 с.

⁵⁵Історія України в особах: XIX-XX ст. (І.Войцехівська /кер. авт.

кол./, В.Абліцов, С.Божик та ін.). – К.: Україна, 1995. – 480 с.

⁵⁶Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 20 серпня 2008 р. №119-р. Київ //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.V. – С.4.

⁵⁷Кам'янецький український державний університет: спогади студента // Віра й культура: орган Українського наукового богословського товариства. – Вінніпег, 1959. – Ч.9. – С.4-6.

⁵⁸Кам'янець-Подільський державний український університет: спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.110-113.

⁵⁹Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: у 2-х ч.: ч. I. – К.: Либідь, 1994. – С. 281-295.

⁶⁰Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині І. Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁶¹Ляхоцька Л. Л. Виховний потенціал рідної мови у творчій спадщині І. Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁶²Ляхоцький Володимир. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.: іл.

⁶³Ляхоцький Володимир. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.70-74.

⁶⁴Ляхоцький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.4. – С.305-313.

⁶⁵Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.

⁶⁶Ляхоцький В. П. Видавнича, архіво-археографічна та бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2001. – 42 с.

⁶⁷Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави і права В.М.Корецького; Редкол. Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

⁶⁸Марушкевич А. А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І.Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1995. –24 с.

⁶⁹Мацько В. П. Іван Огієнко – дослідник давньої української літератури: Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁷⁰Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Пам'ятка української літератури XII віку. – Рівне, 2000. – 232 с.

⁷¹Міністр Народньої Освіти Іван Огієнко // Освіта: двотижневий педагогічний журнал: видання Подільської губернської народної управи. – Кам'янець-Подільський, 1919. – №1. – С.1-4.

⁷²Огієнко Іван. Історія українського друкарства / Упоряд., авт іст.-біограф. нарису та прим. М.Тимошик. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.

⁷³Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культ. і наука, 2004. – 448 с.

⁷⁴Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Життєписи великих українців / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису, прим. М. Тимошик. – К.: Либідь, 1999. – 669 с.

⁷⁵Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису та прим. М. Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

⁷⁶Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / Упоряд., авт. передм. і ком. М.Тимошик. – К.: Наша культ. і наука, 2005. – 464 с.: іл.

⁷⁷Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка); упоряд., авт. перед. та комент. М. Тимошик. – К.: Наша культу. і наука, 2002. – 440 с.

⁷⁸Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Українське монашество / Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка); Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису і комент. М. Тимошик. – К.: Наша культу. і наука, 2002. – 396 с.

⁷⁹Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.

⁸⁰Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1935. – Кн.8. – С.510-522; 1936. – Кн.1 (10). – С.64-72; кн.3 (12). – С. 233-237; кн. 7 (16). С.554-557; кн.8-9 (17). – С.628-636; кн.10 (18). – С.710-712.

⁸¹Огієнко І.І. Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви: у 2 т.: т.1-2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.

⁸²Опанасюк Г. П. Виховання гуманної особистості школяра в педагогічній спадщині Івана Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 18 с.

⁸³Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – 480 с.: іл.

⁸⁴Пащенко Олимпіяда. Заснування Кам'янець-Подільського

Державного Українського Університету // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн.5 (14). – С.339-344; кн.6 (15). – С.417-418; кн. 7(16). – С.672-676.

⁸⁵Пашенко О. Як народився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. – С.6.

⁸⁶Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогів: підручник / А.М.Бойко, В.Д.Барвінова та ін; Під заг. ред. А.М.Бойко. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 576 с.

⁸⁷Приходько Віктор. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури». – Варшава: друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

⁸⁸Приходько Віктор. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн.6. – С.372-377; кн. 7. – С.441-444; 1936. – Кн.1 (10). – С.34-35, 40; кн.2 (11). – С.117-118, 122-124.

⁸⁹Провідники духовності /За ред. І.Кураса. – К., 2003. – 482 с.

⁹⁰Роняк Т. Г. Проблеми виховання української молоді в спадщині І.Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁹¹Русова Софія. Мої спомини. – Л.: Видав. кооператива «Хортиця», 1937; К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.

⁹²Сохацька Є. І. Іван Іванович Огієнко //Радянський студент: орган парткому, ректору, об'єднаного профкому і комітету ЛКСМУ Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П.Затонського. – 1990. – 13 грудня. – С.1.

⁹³Суровий А. Ф. Недописаний портрет: хто він Іван Огієнко? // Прапор Жовтня: орган Кам'янець-Подільського міського і районного комітетів Компартії України, Кам'янець-Подільської міської і районної Рад народних депутатів Хмельницької області. – 1991. – 20 січня. – С.1.

⁹⁴Суровий А. Ф. Недописаний портрет: хто він Іван Огієнко? // Радянський студент. – 1991. – 7 березня. – С.2.

⁹⁵Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – 220 с.

⁹⁶Тернопільський енциклопедичний словник. – Т.2. – Тернопіль, 2005. – 826 с.

⁹⁷Тимошик Микола. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К.: Заповіт, 1997. – 231 с.: іл.

⁹⁸Тимошик Микола. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит

Лларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: наукове видання. – Вінніпег: Укр. правосл. Собор Св. Покрови; К.: Наша культ. і віра, 2000. – 548 с.: іл.

⁹⁹Тимошик М. С. Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка: Автореф. дис. ... докт. філ. наук. – К., 1997. – 42 с.

¹⁰⁰Тюрменко І. І. Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: Автореф. дис. ... док. іст. наук. – К., 2000. – 39 с.

¹⁰¹Тюрменко Ірина. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Лларіона): монографія. – К., 1998. – 282 с.

¹⁰²Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / За заг. ред. М.М.Романюка. – Вип.2. – Л., 1995. – 418 с.

¹⁰³Українська мова: енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.: іл.

¹⁰⁴Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.2: навч. посіб. / За заг. ред. С. В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 552 с.

¹⁰⁵Урядовий кур'єр. – 2007. – 13 лютого. – №27 (3440). – С.12.